

KUTADGU BİLİĞ'DE TASVİRİ FİLLER

*Hatice ŞAHİN**

ÖZET

Tasvirî fiil yapıları dilimizde anlamı güçlendirmek ve zenginleştirmek için kullanılan düzenli, ulaçlı birleşiklerdir. Türk dilinin en eski yazılı belgelerinden itibaren kullanılan bu yapılar o dönemlerden bu yana anlam açısından çeşitlilik göstermektedir. Dil tarihimizde çok önemli bir yeri olan Kutadgu Bilig adlı eseri Tasvirî fiiller açısından incelediğimizde de bu çeşitlilik kendini açıkça göstermektedir. Özel kuruluş yapıları ve anlam değerleri olan bu fiiller; zaman zaman birbirlerinin görevini üstlenmekte, zaman zaman tasvir anlamını yapıya aktarmadan biçim olarak bu yapıyı yansıtmaktadır. Kimi zaman sözlük anlamlarını yapıya katan Tasvirî fiiller, kimi zaman da birleşik yapıyı biçimce oluşturarak yapının vermesi gereken anlam dışında kalıplaşmış, özel bir anlam kazanmaktadır. Kutadgu Bilig'de belirlemeye çalıştığımız bu çeşitlilik ve kaymaların Türk dilinin her döneminde ve alanında çalışılıp ortaya konması gerekmektedir.

ABSTRACT

Descriptive Verbs in Kutadgu Bilig

Descriptive verbs are used in our language as adverbial joints in order to strengthen and enrich the meaning.

These joint structures can be observed even in the earliest Turkish texts. They show variations in meaning since then. This is very well exemplified in one of the prominent masterpieces in Turkish language, namely, Kutadgu Bilig. Descriptive verbs, which have specific structures and acceptations, are sometimes used alternately. They sometimes reflect this structure morphologically without having descriptive meanings. Descriptive verbs convey their lexical meanings to the joint structure in some cases while giving a figurative meaning to it in others. These

* *Uludağ Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü*

variations and alternate usages observed in Kutadgu Biliq should also be studied in other phases and works of Turkish language.

Türk dilinde kelimeler genel olarak isim ve fiil başlığı altında toplanırlar. Fiiller; dillerdeki iş, oluş ve hareketleri karşılayan kelimelerdir. Bu özellikleri nedeniyle dil içinde ilk bakışta dikkati çeken kelime çeşitlendindedir. Ancak dilin temel unsurlarından olan fiilleri dil içinde tek bir öge olarak ele alıp incelemek pek de doğru olmaz.

Dili tek tek sözcüklerden oluşan bir bildirişme aracı olarak göremeyiz. Bunun tam tersine dil dediğimiz dizgenin birbiriyle çok sıkı ilişkili, birbiriyle değerlendirilen birimler olduğunu düşünmek zorundayız.¹

Türkçede tek başına kullanım işleğine sahip olamayan fiiller belirli kip, zaman ve kişi eklerini alarak çekime girer ve bu yolla fiilin ifade ettiği hareketi yukarıda belirttiğimiz unsurlara bağlı olarak dile getirirler. Çekime uğramış her bir fiilin biçimsel ve anlamsal değerleri mevcuttur. Ancak dilimizde belirlenmiş olan basit ve birleşik çekim eklerini alan bu fiiller aynı biçim içerisinde farklı ortamlar ve bağlamlarda değişik anlam görüntüleri sergilerler. Biçim açısından değerlendirdiğimizde belli bir kategoriye dahil edilen bu çekimli fiiller anlam açısından bakıldığında dahil edildikleri grubun dışına taşıp çok değişik duygu ve düşünceleri aktarabilirler.

Dilimizde fiillerde görülen bu zaman kaymaları gerek dilbilgisi kitaplarının bir bölümünde gerekse müstakil çalışmalarda zaman zaman dile getirilmiştir.

Zaman kayması dilde kendisine zaman bildirme görevi yüklenen bazı eklerin dilin genel işleyişi içinde, asıl işlevlerinin dışında farklı bir zamanı ifade eder duruma gelmeleridir. Zaman eklerinin kendi asıl zamanlarından başka zamanları ifade eder duruma geçmeleri, yapay değil doğal birer gelişmedir. Bu durum dilin doğal seyrine uygundur ve dilin anlatım gücünü artıran göstergelerdir. Türkiye Türkçesi de bu bakımdan hayli zengindir.²

Fiiller açısından baktığımızda Türkçe'de anlatım gücünü artırmak üzere baş vurulan bir başka yol da birleşik fiil oluşturmaktır. Diller geliştikçe dilde belirli sayıda olan birimler, yeni kavramları ve bunlarla ilgili bir çok yargıyı karşılamak zorunda kalırlar. Birleşik fiiller dilin gelişmesinin ve yalın anlatımdan uzaklaşarak dildeki anlatım zenginliğinin artmasının bir yolu ve sonucudur.

¹ Aksan, D., *Her Yönüyle Dil, Ana Çizgileriyle Dilbilim 3*, TDK Yayınları, Ankara, 1982, s. 18.

² Yaman, E., *Türkiye Türkçesinde Zaman Kaymaları*, TDK Yayınları, Ankara, 1999, s. 31.

*Birleşik eylemler, bir sözcükle hem anlam hem de biçim yönünden kalıplaşarak oluşan eylemlerdir. Bu eylemlerin dilimizde türlü kullanımları vardır.*³

Türkçede özel birleşik fiiller, ulaçlı birleşik fiiller ya da tasvirî fiiller başlığı altında verilen bu yardımcı fiiller; -I ve -A ulaç ekini almış bir fiille ver-, bil-, dur-, kal-, gör-, yaz-gibi fiillerin oluşturduğu yapılardır. Bu yapıların en önemli özelliği, ulaçlı fiile eklenen yardımcı fiilin kendi anlamının dışında yüklendiği tasvirî anlamı birinci fiile yüklemesidir.

Dilimiz, ulaçlı birleşik fiil yapılarını ulaşabildiğimiz en eski yazılı belgelerimizden itibaren kullanılmaktadır. Bundan sonraki dönemlerde yazılmış ve günümüze kadar gelmiş eserlerde de bu yapılar sık sık karşımıza çıkmaktadır.

Gerek tarihi dönemlerle gerekse Türkiye Türkçesi dönemiyle ilgili dilbilgisi kitaplarında bu yapılar, her zaman belirli sınıflar içinde ele alınmış; ver-, u-, bil-, kal-, gel-, dur-, yaz- gibi fiillerin taşıdığı anlam değerleri bu sınıflar içinde sınırlandırılmıştır. Bu sınıflandırmalara göre bu fiiller dört grupta ele alınır. Ancak bazı kaynaklarda bu sayı beşe çıkar.⁴

Yukarıda sözünü ettiğimiz basit ya da türemiş fiil kök ve tabanlarının kip ve zaman eklerini almaları durumunda karşımıza çıkan zaman kaymaları durumu tasvirî fiillerde de Orhun abidelerinden bu yana görülmektedir. Bu birleşik yapılarda belli bir tasvir görevini üstlenmiş yardımcı fiil, dahil olduğu tasvir grubunun dışına taşan bir anlatımı sergiler. Bu kaymanın dışında bazı birleşiklerdeki anlam öylesine aşır ki belli bir tasvire sahip olması gereken ikinci fiil, tasvir görevini terkeder.

Biz bu yazımızda dilimizin her döneminde karşımıza çıkan bu tasvir kaymalarını, dilimizin seçkin ve önemli eserlerinden biri olan Kutadgu Bilig'de incelemeyi ve göstermeyi amaçladık.

YETERLİLİK FİİLİ

Türkçede yeterlik fiili olarak kullanılan asıl fiil u- fiilidir. KB'de u-fiili, olumlu yapıda çok az kullanılmıştır. u- fiilinin KB'deki kullanımında gözlemlenen bir durum da bu fiilin artık ekleşmiş olduğudur.

³ Atabay, N., Kutluk, İ., Özel, S., *Sözcük Türleri*, TDK Yayınları, Ankara, 1983, s. 213.

⁴ Gencan., T.N., *Dilbilgisi*, TDK Yayınları, Ankara, 1979, s. 316.

*İktidar şeklinin olumsuzu KB’de u- fiiliyle ifade edilir. Bu ifade için bilme- fiili az kullanılır. Ancak gerek olumlu gerek olumsuz kullanılışlarda u- fiili artık ekleşmiştir.*⁵

Tasvirî fiil yapısı içinde bir iki örnekte ekleşmemiş biçimde kullanılan u- fiili, eserde tasvirî fiil yapısının dışında kendi anlamıyla ve kendinden önce bir isimle kullanılan yapılarda da kendini gösterir.

- 3330- Apa oàlanı barça yalñuz *umaz*
Özüng munda yalñuz úalı iglemez⁶
3331- Bu úadàu mini evde yatàurmadı
Saúınç úadàu birle özüm *umadı*

Burada dikkatimizi çekmesi gereken nokta, fiilin bu haliyle de tasvirî fiil yapısında anlattığı yeterli olup olmamayı anlatmasıdır. Oysa tasvirî fiil yapılarında kullanılan ikinci fiiller bu tür yapılar içinde kendi anlamlarının dışında bir anlam görevi üstlenmektedir.

KB’de bazı örneklerde karşımıza çıkan u- fiiliyle kurulmuş olumsuz yeterlik yapısı anlam açısından yetersizliği vurgulamamaktadır. Yani yeterliliğin gerçekleşemediğini anlamamız gereken bu örneklerde anlam, daha çok birinci fiilin taşıdığı anlamdır. İkinci örnekte öğretmedi değil, öğretmedi anlamı daha ön plandadır.

- 638- Yazuúum ne erki *bilümez* özüm
Ayu birsü evre eşitsü sözüm
1794- Atang *ögretümedi* erdem bilig
Tegümedi mindin yime ok ilig

Bil- fiili ise, u- fiilinin yerine olumlu yeterlilik yapısında en çok kullanılan fiildir. Birinci fiilin ifade ettiği hareketin kişi tarafından yapılabileceğini anlatır.

- 713- *Tuta bilse* devlet tezümez turur
Úalı tezse tegmez yana terk kezig

⁵ Ercilasun, A.B., *Kutadgu Bilig Grameri -Fiil-*, Ankara, Gazi Üniversitesi Yayın No. 33, Gazi Eğitim Fakültesi Yayın No. 3, s. 156.

⁶ Arat, R.R., *Kutadgu Bilig I. Metin*, TDK Yayınları, Ankara, 1979, s. 337.

Bil- fiiliyle kurulmuş ulaçlı yapılarda da dikkatimizi çeken şey, u- fiilinde olduğu gibi bil- fiilinin de kendi anlamını yapıya katmasıdır. Bu durum olumlu ve olumsuz yapılarda görülür.

*Öyle ki KB'in yazıldığı devrede bil- fiili henüz yardımcı fiilliği geçmiş gibidir. Bu geçişi KB'den sezmek mümkündür. Öte yandan u- fiiliyle yapılan olumlu iktidar şekline tek tük rastlanması da bu kanaatimizi teyit etmektedir. Demek ki KB'in yazıldığı devrede olumlu iktidar şekli için u- fiili süratle kaybolmakta ve yerini bil- fiiline bırakmaktadır. Bil- fiili de bu görevi yüklenirken henüz asli hüviyetinden sıyrılamamıştır.*⁷

724-Kelir úut tuta bilmese sen barır
Birür neng yiyü bilmese sen alır.

Bil- fiiliyle kurulan bazı örneklerde yapı, anlam bakımından bir parça değişikliğe uğramıştır. Burada yine yeterlilik söz konusudur, ancak çeviride bu yeterlilik tam olarak karşımıza çıkmaz.

984- Úalı sözleyü bilse uş bu tilim
(Eğer bu dilim dönerse söyleyeyim.)⁸

Eserde geçen //1598-Kişi emgekini *bilümez* kişi / Tükel ud bolur bu ay ilçi başı// beyitinde ise bilümez yapısı yetersizlikten ziyade 'kişi emeğini takdir etmeyen kişi' anlamıyla bir kasıt, bilerek yapmayı anlatmaktadır. Bu örnek de yeterlik fiilindeki tasvir kaymasının bir örneğidir.

Bunun dışında eserde geçen bazı beyitlerde tasvirî fiil yapısı kurulmamış olmasına rağmen anlamda bir yeterlilik tasvirî söz konusudur.

3329-Úadaş köngli barça sana úadàurar
Körü ıdsa bulmaz köñül yilgürer.
*KB'de -sA bol- şekli ile de olumsuz iktidar yapılmaktadır.*⁹

476-4757 Tükel bilse bolmaz úılıúlarını
Yime alsa bolmaz alıúlarını

⁷ Ercilasun, y.z.e., s. 83.

⁸ Arat, R.R., *Yusuf Has Hacib Kutadgu Bilig Çeviri*, TTK Yayınları, Ankara, 1991, s. 82.

⁹ Ercilasun, y.z.e., s. 158.

Yeterlilik fiilleri arasında yer alan al- fiili de eserde iktidar sahibi olmayı değil,

Kabul etmek:

2499-Mezalim ödinde ötüğçilerig

Körü alsa yol kılsa bolsa irig

Misafiri ya da geleni karşılamak:

2548-Körü alsa yat baz keligli kişig

Aâr tutsa úoldaş úılınmış işig
anlamlarıyla kullanılmıştır.

TEZLİK FİİLİ

Bu anlamı ifade edebilmek için Türkçede geçmişten bugüne kullanılan fiil, bir- fiilidir. Asıl görevi kurduğu yapıya eklendiği fiilin ifade ettiği hareketin çabuk, hızlı bir şekilde yapıldığı anlamını katmaktır.

Ancak bu fiilin ifade ettiği anlam, her zaman yalın anlamda tezlik değildir. Bir- fiilin birleşik yapıya kattığı tezlik anlamı farklı durumlarda karşımıza çıkar.

Bunlardan biri Orhun Abidelerindeki kullanımlarında da karşımıza çıkan güçten ve iktidardan kaynaklanan kolaylıktır. Bu anlamıyla tezlik fiili yeterlik fiiline doğru kaymaktadır.

Fiilin ifade ettiği hareketi kolayca yapanlar; tanrı, hükümdar gibi gücü kudreti bilinen varlıklar ya da kişilerdir.

384-Azıp yügrür erdim ayu birdi yol

Küyer erdim otúa küdezme ol

Ancak KB'de bunun dışında bu kolaylık hükümdarın emrinde ya da güç bakımından onun aşağısında olan kişiler için de kullanılmıştır. Şüphesiz bu kişilerin de fiilin ifade ettiği hareketi yapabilme, karşılayabilme yetenekleri vardır. Böyle bir yetenek söz konusu olduğu için 2823 no'lu beyitte hükümdar tezlik yapısıyla emir tarzında Ögdülmiş'in çok iyi bildiği bir konuda soru sormaktadır.

2823-İlig aydı uútum yaruttuñ mini

Taúi bir sözüm bar ayu bir anı

Tezlik fiili hareketin çabuk yapıldığını anlattığı için bu fiille kurulan yapılarda bir işin iyice düşünülerek, tartılıp biçilerek ya da ayrıntılı bir biçimde teker teker yapıldığı anlamı düşünülmez. Ancak KB'deki bazı örneklerde tezlik yapısı bu tarzda bir anlam kazanır.

569-*Ayu birdi* úllún úllınçı yañın
Sayu birdi bilgin uúuşı tengin

Karşılıklı konuşmaya dayanan bir eser olan KB'de tezlik tasvirî fiilinin ay- fiiliyle kurduğu yapıların sayısı bir hayli çoktur. Ayu bir-yapısının kullanımında bir o kadar da anlam çeşitliliği görülür. Bu yapı tezliğin yanında,

Tek tek söylemek:

569- *Ayu birdi* úllkın úllınçı yangın
Sayu birdi bilgin uúuşı tengin

Açıkça söylemek:

851- Bu yanglıà kişiler yaramaz maña
Ayu birdim emdi açuúluà saña

Söylemek:

787- Bu oldrug ne kürsi yiri ol saña
Bu ma`ni uúayın *ayu bir* manga

İzah etmek:

749- Munu men me devlet münüm erdemim
Ayu birdim emdi igim hem emim

Söyleyebilmek (Kolayca söylemek):

384- Azıp yügrür erdim *ayu birdi* yol
Küyer erdim otúa küdezme ol

Cevap vermek:

1677- Yana aydı ilig eşittim munı
Taúı bir sözüm bar *ayu bir* anı

İkaz etmek:

2500-Yana körse iç taş yaraásızlarıà
Ayu birse tıdsa kötürse arıà

gibi çeşitli anlamları karşılamaktadır.

Bazı örneklerde bir- fiili yeterlik fiilinde ve daha sonra göstereceğimiz diğer fiillere olduğu gibi yapı içinde kendi anlamını hissettirmez.

1058- Úayu aydı úan tutmuş emdi munı
Aça birgü ekçek aúıtàu úanı

SÜREKLİLİK FİLLERİ

Türkçede süreklilik bildiren tasvirî fiiller birden fazladır. Bu fiillerin ifade ettikleri süreklilik anlamı da birbirinden farklıdır. Tur- ve kör- fiilleri bir işin olduğu gibi, değişmeden devam eden sürekliliğini; bar- fiili bir işin günden güne gelişerek olan sürekliliğini, kel- fiili ise bir işin eskiden bu güne olan devamlılığını anlatır.

Tur- fiili, KB'de süreklilik anlamında kullanılmanın yanısıra anlama süreklilik katmadan fiili pekiştirmeye yarar.

1869-Muñar meñzer emdi bu sözni oúı
Uka tursa ma'ni açılàay taúı

Kimi beyitlerde ise tur- fiili tasvirî fiil yapısında kendi anlamını ortaya koyamaz.

656-Baka tursa artuú anın úorúu tur
Úalı úorúmasa sen küçün úorúitur

Süreklilik anlamıyla kullanılan bar- fiili de eserde çeşitli durumlarda karşımıza çıkar. Gerçek tasvir görevinin yanında kazanmış olduğu özel anlamlar ve diğer tasvir grubuna kaymalar görülür.

Bar- fiili *körü bar-* yapısıyla görmeye devam et- değil dikkat et- anlamı verir. *Bak- ve kör- fiillerinin kullanıldığı KB'de sık geçen aşağıdaki örneklerde bulunan birleşik fiiller, kalıplaşmış olarak dikkat etmek manasına gelmektedir.*¹⁰

515- İdi yaúşı aymış tili köñli tüz
Körü barsa yetrü köni ök bu söz

1708- Muñar meñzer emdi bu beytig oúı
Oúıàıl uka bar ay elgi aúı

Bar- fiili, eserde geçen kimi beyitlerde sürekliliği bildirirken gizli bir yeterliliği de anlatır.

425- Úılu birse erdi mening işlerim

¹⁰ Ercilasun, y.z.e., s. 87.

Körü barsa erdi içim taşlarım
433- Körü barsa yaúşı ayur uş bu söz
Sınap sözlegüçi ıduk úutluà öz

Bazı beyitlerde bar- fiili yapıya kendi anlamını katmadan kullanılır.

1570- İlig me úatıàlandı anda naru
Küninge uru bardı edgü törü
1649- Mungar mengzer emdi bu beytig ouı
Uka barsa ma`ni açılâay taúı

Kör- fiili, KB'de süreklilik ifade eden tasvirî fiil olmaktan ziyade 'körü bar-' yapısında olduğu gibi 'baka kör-' yapısıyla 'dikkat et-' anlamını taşır. Burada da sürekli bak-ya da bakmaya devam et- anlamı dikkat et- şeklinde karşılık bulmuştur.

627- Baka kördi ilig kamuà türlügün
Tükel buldı bilgi uúuşı ögün

Bunun dışında diğer tasvirî fiil yapılarında olduğu gibi kör- fiilinin anlama katkıda bulunmadığı durumlar da mevcuttur.

644- Özüñke baka kör kim erding manga
Úayudın kelir bu fužulluú sanga
1898-Sever sevmezın öz bileyin tise
Köngülke baka körgü bilgey basa

770 numaralı beyitte baka kör- yapısı dikkat et- anlamının tersine yaşru kelimesiyle birlikte göz ucu ile bak- anlamında kullanılmıştır.

770- İligke baka kördi yaşru közin
Úaşı közi tügmiş açıtmiş yüzün

Bu fiillerin dışında süreklilik ifade eden kel- ve kal- tasvirî fiilleri de vardır. Kal- fiili de tur- fiili gibi fiilin ifade ettiği hareketin olduğu gibi devam ettiğini belirten bir fiildir. Ancak, KB'de bu fiille kurulan bazı birleşikler tasvirî fiil yapısına aykırı bir biçimde birinci fiilin anlamından ziyade kal- fiilinin anlamını ön plana çıkarır.

1482-Munu men barır men ay ilig kutı

Bir başka örnekte ise kal- fiili süreklilik değil, söylenecek söz kal-
madı çevirisiyle tam tersine bitmişlik ifade eder.

3092-Yana yanàıl emdi tilek birge öz
Tiling evre yandur *туру kaldı* söz.

Kel- fiili de süreklilik fiillerindedir. Bu fiil hareketin geçmişten
başlayıp hali hazırda devam ettiğini anlatır. Fiilin bu anlamla eserde kurduğu
yapılar mevcuttur. *Aka kel- akmakta ol- (943) Kalu kel- hala kalmakta olan*
(269).¹¹

YAKLAŞMA FİİLİ

Kutadgu Bilig’de yaklaşma anlamını aktaran tasvirî fiil yapısı yok-
tur.

Tasvirî fiil olarak gösterilen ve KB’de örneklerle incelemeye çalış-
tığımız yardımcı fiillerin dışında, ıd- fiili de eserde dikkate değer bir görün-
tüyle karşımıza çıkar.

Olumlu yapıda *körü ıd-* şeklinde göz altında bulundur-, görmek iste-
anlamını taşır.

2549- Liv aş tirki kirse *körü ıdsa* köz
Yarasızını *körse anı tıdsa* öz
3329- Úadaş köngli barça sangá *úadàurar*
Körü ıdsa bulmaz köngül yilgürer

Olumsuz yapıda *körü ıdma-* biçimiyle de birinci fiilin anlattığı işi
göz ardı etmemeyi önemsememeyi anlatır.

1489- *Körü ıdma* ögretgil erdem bilig
Bilig erdemin bulsu ilke elig
1491- Yava *ıdma* boşlaà *yıàa* tut *úısa*
Yıàa tutsa oàlan bulur *úut* basa

Sonuç olarak KB’de tasvirî fiiller kendi anlamlarının dışında bilinen
tasvir anlamlarını ulaç ekini almış birinci fiile yükleyerek anlam açısından

¹¹ Hacıeminoğlu, N., *Karahanlı Türkçesi Grameri*, TDK Yayınları, Ankara, 1996,
s. 181.

güçlü birlikler oluştururlar. Ancak, bu fiiller zaman zaman kendi tasvir anlamlarının dışına kayarak diğer tasvir gruplarındaki fiillerin anlam görevini üstlenirler. Tasvirî fiil yapısında kurulmalarına rağmen bazı örneklerde anlam açısından tasvir değeri taşımazlar ve yapıya asıl anlamlarını katarlar. Tasvirî fiil kuruluşundaki bu birleşik yapılar, zaman zaman kalıplaşmış bir anlamı ifade ederler. Aynı yapıdaki tasvirî fiil konumundaki fiiller, birinci fiili tasvir etmeden onun anlamını pekiştirme görevini üstlenirler. Bunların dışında tasvirî fiil yapısında olmayan çekimli bir fiil, bağlam içerisinde tasvir anlamını yansıtır. Tasvirî fiil yapısının dışında bazı kalıp yapılar, tasvirî fiillerin taşıdığı anlamı aktarır. Bilinen tasvirî fiiller içinde yer almayan bir fiil (ıd-) fiili, tek tük örnekte tasvirî bir anlam kazanır. Tasvirî fiillerin kullanılması ve gösterdikleri anlam kaymaları konusunda tek bir eser üzerinde gerçekleştirmeye çalıştığımız bu incelemede ortaya çıkan çeşitlilik, konunun diğer eserlerde ve diğer dönemlerde ayrıntılı bir biçimde ele alınması gerekliliğini ortaya koymaktadır.